

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!
Төрүттүнгөн хүнүр-биле Силерге сеткилим ханызында байыр чедирдим!
Кижиниң төрүттүнгөн хүнү — ол дээрге дипломатиянын дыйынды болгаш протокол сөстөрүндөн дашкаарлап үнеринге көчүрү эки: чылдагаан болуп болгаш болуунуң хамаарылгазын сеткилин ханызында хостуу биле илеридир арганы ол кижиге бээр. Бодунга бүгү-ле чүвени боду кылган ыңдыг кижилерге Силер хамааржыр Силер. Силерниң бүгү-ле амыдыралыңар бурунгаар шимчээшкениң болуп келген болгаш ыңчаар артар-даа. Ол орукка көдөз кижиниң бөдүнү күш-ажылы-даа база күрүнениң эң-не харыскалыгы албан-дужаалдарыңа ажыл-даа тургулаан.
Республиканың чурттагычларыңа Силер Президент болуп кезээде артар Силер. Силерниң-биле маргыш-даа база чөпшээр-

жип-даа, магадал-даа база шүгүмчүлөжип-даа болуп, ыңчалзажок бистерге — анык политиктерин салгалдарыңа, Силер — удуртукчу Силер, бистиң дадыгышкыныыс чогуу-на Силерге эртен. Тываның күрүнө тургузуунуң чаа төөгүзүңге Силерниң удуртукчу ролюнар биске маргыш чок. Бодунуң туружун камгалаарыңа кезээде белен болуруңа, ону камгалаарыңа деңизгүрүлүг барымдааларыңа тыгарыңа, чөптүг шүгүмчүлөдү тудуп билиринге болгаш этежиккеже орукту тыгарыңа Силер бисти өөртөкөн Силер.
Силерге кадыкшылды, хууда аас-кежикти, Силерге болгаш Силерниң чоок кижилерге чаагай кежик-чолду сеткилим ханызында күзөдүм!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы ШКАРА-ООЛ.

ААС-КЕЖИИН КҮЗЭЭН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак июль 24-те 59 харлааныңга холбаштыр Россияның болгаш Тываның яамыларының, ведомстволарының удуртукчулары, республиканың хой саныг чону Президентиге аас-кежиин, тайбыны, чаагай амыдыралды күзөөн.

“Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич! Төрүттүнгөн хүнүр-биле холбаштыр мээң чүрөктин ханызында изиг байырымны күлээп ап көрүнер! Россиянын күрүнө болурун быгытлаарыңа, социал-экономикагын нарын сорулгаларны шийтирлээринге Силерниң ажыл-чорудулганар үре-түндөлдүг болурун күзөдүм. Силерге болгаш Силерниң чоок кижилеринге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, чаагай амыдыралды, эң-не эки чүлдериң күзөдүм!” — деп, РФ-тин Президент Администрациянын удуртукчузу А.Волшиниң телеграммасында айткан. Байыр чедирген бо чылыг сөстөргө Александр Стаблевичиниң оракачызы Д. Козак, РФ-тин Президентизиниң казактар айтырылгаларының талазы-биле эргелел начальниги П. Деникин, РФ-тин даштыкы херектер сайыдының оракачызы РФ-тин Президентизиниң Каспий далай айтырылгалары таарыштыр талазы-биле тускай төлээзи В. Калужный олар каттышкан.

“Силерниң бүгү ажыл-херээрге чедишкениңер бодулар турзун, Силерниң бажыныңарны чаагай амыдырал оюп эрттесин!” — деп, РФ-тин Чазак Даргазының оракачызы, Тывага чоран Валентина Матвиенко бижээн. Ындыг аныктыг телеграммалары РФ-тин Чазак Аппаратының удуртукчузу, сайыт И. Шувалов, РФ-тин экономикагын хөгжүлдө болгаш салыг сайыды Г. Греф, РФ-тин Күрүнө Думаның Даргазының оракачызы А. Чилингаров, РФ-тин Дээди Арбитраж судунун даргазы В. Яковлев, Росажаалга банкының удуртукчузу А. Казымин олар чоруткан.

“Удуртукчуңуң чик эвес ажылыңа Силерниң амыдыралчы дуржулганар, энергиялар, билиңер болгаш чүткүлүңер дуалаар болуң! Силерниң бүдүргөн үлөөңер Тыва Республиканың болгаш улуг Россияның улустарының чаа чедишкениңерге үндесин

болзун!” — деп, Федерация Чөвүлелиниң Делегей херектериниң талазы-биле комитетиниң даргазы М. Прусак дамычкан. Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү, Ростов областың Хоойлужудулга хуралының даргазы А. Поповтун телеграммасында: “Төрөөн черинге ынакшылы, удуртукчуңуң талантыңыңа РФ-тин Президентизи албан-дужаалга Силерниң ажилдап турар үенерде кайгамчык ол чериниң чоңуңа ам-даа хейнү кылырыңарга дузалаар” — деп бижээн. Байыр чедирген телеграммалар Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү В. Татаринтовтан, Ингушетия Республиканың президентизи Р. Аухеевтен, Мордовия Республиканың удуртукчузу Н. Меркушинден база келген.

“ТАР-ның тургустунганының алдарлыг 80 чылының бүдүзүндө экономикамы улам ыңай хөгжүдөр болгаш Силерниң кайгамчыктыг черинерни гуманитария талазын улам сайзырадыр херекке чаа чедишкениңер, үре-түндөлдүг ажылды күзөдүм!” — деп, Москва хоорайның мэри Ю. Лужков бижээн. РФ-тин иштики херектер сайыды Б. Грызлов чаагай күзөлдери-биле кады! ... корум-чүрүмү болгаш хоойлу-дүрүмү быгытлаарыңа эрге-хоойлу камгалаар органнарның сырый кады ажылдажылгазын болгаш бот-бодунга деткимчезин улам калбартырыңа идегелли!” илереткен.

“Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич! Төрүттүнгөн хүнүр-биле Силерге чүрээм ханызында байыр чедирдим. Быжыг кадыкшылы, амыдыралыңарга аас-кежиин, ажыл-чорудулганарга чедишкениңер күзөдүм!” — деп, чаңгыс чер-чүртүуус, РФ-тин Оңза байдалдар болгаш бойдус халаптарын уржуктарын чайладыр яамызының сайыды С. К. Шойгуниң телеграммасында айткан.

ТР-ниң Президентизиниң адыга еске-даа он-он байыр чедирген телеграммалар келген. Василий КРИВДИК.

БЕЛЕТКЕЛ ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

ЧЕДИР КЫЛДЫНМААН ЧҮҮЛДЕРНИ ДҮРГЕН ДООЗАР

Июль 24-те Чазак Бажынының хуралдаар залыңа ТАР-ның 80 чылыңа уткуштур белеткел ажылы чорудар организациячы комитеттиң хуралы болуп эртен. Ону ТР-ниң оракачы-президентизи А. Мельников башкарып эрттирген.

Ол хуралга байырлалга уткуштур кылдыңган белеткел ажылдарының дугайында чугаалашкан. Чамдык кылып чорутуңуп турар ажылдарга хамаарыштыр А. Мельников таарынымаан чугаалаан. Ылангыя Тыва дугайында каасталга реклама-чуруктарны амга чедир белеткевээнинге ол онза доктааган. Ыңчанга ол ажылды дарый шимчедирин Чазак Баштынының оракачызы Е. Осердцов-ка дааскан. Байырлалга келир хой саныг аалчылар хүлээп

алырыңа Кызыл хоорайның аалчылар бажынын септеп, чедир кылдынымаан чүлдериң дүрген кылып доозарын ол негез. Ол ышкан А. Мельников байырлалга хамаарыштыр белеткел ажылын чорударыңдан хоорай чатыргазы ойталап турар дээрзин организациячы комитетке дыңнаткан.

Ол-ла хүн Президентизин Чазак Баштынының оракачызы Ч. Ч.Д. Ондар, Е. Осердцов болгаш Кызыл хоорай чатыргазында төлээзи В. Гарбудинов республика эмнелгезинге болгаш оң чогуунда өгүлө болгаш ие-чаш төвүңге четкеш, ында кылдынып турар ажылдар-биле танышканар.

Республика эмнелгезиниң септелгезинге бо чылдың бюджетинде 500 муң рубль акша көрдүңге. Амдызында 400 муң хире рубль акша кирип келген. А ие-чаштын төвүңге бюджет өзүңаар 380 муң рубль акша көрдүңге. Ыңчанга бо ийи тудуп байырлалга-даа, кышка-даа уткуштур септелге ажылдарын ара соксатпайн доозар аргалыг.

УЖУРАШКАН...

ТР-ниң Президентизи — Чазак Баштыны Ш. Д. Ооржак Федерация Чөвүлелиниң хуралыңа киржип дооскаш, РФ-тин саң-хөө сайыды А. Кудрин-биле ужурашкан.
Ужурашылгага Ш. Д. Ооржак эртен чылын РФ-тин Президентизиниң оракачызы В. Матвиенконуң Тывага ажыл-албан аайы-биле кээп чорааш, бюджет ажылдакчыларын ашказын эде санаар дээрин барымдаалааш, ол айтырыгны сайтка салган. А. Кудрин ол айтырыгны чүдүлдүзүп көргөш, Россиянын “кара алдыны” — нефтини даштыкы күрүнелерге саткаш, оон кирип келген акшанын артышканында бо чидиг айтырыгны шийтирлээрин чугаалаан.

ДЫШТАНЫЛГА АМ-ДАА УЛАМ-ЧЫЛАВЫШААН

Июль 24-те ТР-ниң Аппаратында Социал-хөгжүл-

де департаментизиниң юндис даргазы Г. Б. Монгуш урулгарының чайгы дыштаналыгыга хамаарышкан ведомстволар аразыңа болган хуралды түнүп, журналистерге парналга конференциязын эрттирген.
Урулгарының чайгы дыштаналыгы уламчылавышаан. Ыңчалзажок чамдык дыштаналыга лагерлерин чедир ажаландырбааныңдан бо хүннерде олар хагдынып турар. Урулгарга саттыңган путевкаларын өртктерин эгидери көрдүңуп турар. Е. Осердцовтун 10 кожууннарында дыштаналыга лагерлерин 15 муң 995 урулгар дыштанган, Күш-ажыл яамызында 2000 ажыг кижик, Аныктар комитетинде 600 ажыг урулгар, Кадык камгалал яамызында 455 кижик, Подмосковье, Орлово болгаш Югославияның “Каме-

ОСКЕ МОГЕЛЕРНИ ОКААШ...

Калмыкияның найысылалы Элиста хоорайга хостуг хурешке делегей чергелиг маргылдаа болуп эртен. Аңаа Монголия, Корея болгаш еске-даа күрүнелерден атыда, СССР-ге хамаарыш турган республикалардан мөгелер киришкен.
Бистик республикадан ук мөрейге Радислав Намажал киришкен, бирги черни алган, чемпион атка телептиг болган. Ол удавас Швейцарияга болуп маргылдаага киржир.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 86 (16391)

2001 чылдың июль 26, четверг

Ат салган шагы 19.00

Садар өртээ 3 рубль.

Күрүнө байырлапы — Тыва Республиканың Хүнүңге уткуштур

Чылгычы ОНДАР:

“КҮРҮНЕВИС ТӨӨГҮЗҮ ЧАА ҮЕДЕ — ХӨГЖҮЛДЕЗИ-ДИР”

— Тыва Республика-

ның азы күрүнениң үндөзүлгөсү тургустунганын 80 чылын демделээрин кончук чугулаа көрүп турар-дыр. Оң укур-утказыңа, үндөзүңа дугайында чугаалап берип көрүңер, Чылгычы Чимит-Доржуевич.

— Доржу-биле алырга, Тыва күрүнениң төөгүзү-дүр. 1921 чылдың август 16-те бот-догуннаан хамаарышпас тыва күрүнө тургустунган, 1944 чылга чедир Тыва Арат Республика хөгжүп сайыраан. Оон соонда тыва күрүнениң амыдыралыңа совет эрге-чатырганы, эде тургусту-нуушкунуң, бот-догуннаашкыны, демократия-ның, рынок экономиказы-ның чылдары эгелээн. Бо дээрге чаа үе-чада-дыр, ол тыва күрүнениң хөгжүлдесин көргүскөн, моон сонгаар ону быжыглаарының, сайзырадырының хемчеглери синникен. Ыңчанга оң укур-утказы улуг, үнелик болуп турар.

— Бо юбилейге белеткээр болгаш эрттирген организациячы кандыг ажылдары чорудуп турарлыг?
— ТР-ниң оракачы-президентизи А. А. Мельников удурткан оргкомитет, Чазак Баштынының оракачылары, сайыттар баштаан бөлүктөр байырлалга белеткелди тускай план езу-гаар чорудуп турар. В. П. Николаеваның бөлүү бааза адырларының бүдүрүлгелериниң кыш белеткелчиге кичээлгеин салган. Ылангыя Кызылдың чылдыгыга төвүнүң септелгезин, ырак кожууннарже хөмүр-даш чедирилгезин дүргөдө-

дирин болгаш еске-даа чугула айтырылгалары шийтирлеп турар. Е. Н. Осердцов удурткан бөлүк Кызылды көрүштүг, чараш кылдыр каастаарын кичээлгеин алган. Арат шөлүңге, кудумчуларга стендлерин, шийтерин тургузар. В. Көк-оол аттыг театрың кескү талазыңа шакты тургузар, ол агаарың темпелерауразын база көргүзөр. Найысылалче кирер улуг оруктарга каасталгалары ыштан болгаш демирден кылып. Оларны аэропорттан, Шаган-Арыгдан, Эрзинден, Сарыг-Септен, Абаканга келир оруктарга тургузар. Ажыл кидин түлүк чоруп турар.

— Чылгычы Чимит-Доржуевич, Силерге оргкомитет кандыг даалга берген?
— Менээ социал адырын кышка белеткелди, байырлалга төлөптиг ужуражырын харылаарын дааскан чүе. Бо дээрге хой талагы, улуг хемчээлдиг ажил. Өөредитге, эмнелге, культура, спорт, албан черлери хамааржыр. Септелге ажылдарын багай эвес организациядан, кышка чогулгалыг белеткенириниң аргалары бар. Байырлал хүнеринде эртер хемчеглерге ылангыя культура, уран чүүл, спорт ажылдакчылары белеткелди ыңчанчалыг чорудуп турар. Оон ыңай Тывада турскаалдарын септээр, чаагайкыды кылырын күлээткен. Оларны хой нуруузу Кызылда болуп турар, септелгезин колдунда дооскан. Ам “Кадрчыга” турскаалдын девискээрин чаагайкыды кылыры артакан. Бо ажылды чурукчулар ак сеткилдиг, идемкейлиг кылып турарлар.

— Юбилейге белеткел Кызылда чоруп турарын колдады чугааладыңар. Кожууннарда, ылангыя Тыва

күрүнениң үндөзүлгөсү тургустунганы Кочетово суурда кандыг белеткелдер чоруп турарың?

— Тыва күрүнениң 80 чылыңа белеткел хемчеглери республиканың кожууннарында, хоорайларында, сумуларында кидин түлээткен. Ында база оргкомитеттер ажыл-херекти организациялап турар. Кол сорулга юбилейге бүтү талазы-биле белеткелдиг ужуражыры, байырлал хемчеглери утка-шынарлыг, солун эрттирери болуп. Кочетово суурже онза сагышты салган. Чүге дээрге чоңга тайылбыр чокка билдингир. Культура бажынын, музей комплекзин, школыны болгаш еске-даа объектилерин септеп, суурну чаагайкыдып турар. Август 13-те байырлал моон эгелээр, аңаа Тываның Чазаканың удуртукчулары, чалаткан аалчылар киржир. Моон ужурунда ынаар кичээлге салынган.

— Байырлалды эрттиргенге белеткелди чогулгалыг чоруп турар деп санап болуп ышканжың?

— Ийе, ыңчаар үнелээриниң барымдаазы бар болу берген.

— Россияның девискээринде, Москвадан болгаш еске-даа черлерден Тывага найыр-наадыр болура, аалчылар келири чаңгыл болу берген болгай...

— Ол ыш. Бо удаада чалалгалары федералдык, септир албан черлеринче, Сибирьниң федералдыг округунче, “Сибирь дугуржулганы” ассоциациязыңе болгаш еске-даа чоруткан. Аалчылар эвээш эвес келиринге идегел турар бис.

— Россия Федерациязының удуртукчулары улуг даргалар келир ирги бе, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Ам дээрзинде кайы дарга келири билдинмес. Бо талазы-биле чугааны чорудуп турар. Ол удавас билдине бээр.

— Байыр-найырга хой акша-көпөк, ылангыя бюджет хөрөңгиз чарыдаан деп, опшциялы солунары шүтүмчүлгө бээр чүе болгай. Бо юбилейге чарыдал тускай көрдүңгөн бе?

— Чазак бюджетте көрдүңген чарыдалдары кайы хамаанчок чарыдалар тава-рылга турбаан. Ону РФ-тин Саналга палатанын хыналдалары балдыткан турар. Бо удаада чарыдалар акшаны бээр дилегни РФ-тин Чазаканче кириген, ону шийтирлээр Россиянын Саң-хөө яамызында дааскан. Бюджет акшанын ынаар үндүрбес.

— Байырлал хүнеринде найысылалга эртер хемчеглериң кол-холун чугаалап берип көрүңер.

— Хемчеглериң саны көвүдээн, оң тускай программаның солуннарда парлаар, хүнерин, болуп черлерин орта тодаргай айтып каар. Август 10-да Тыва күрүнениң тургустунганының 80 чылының дугайында эртем-практиктиг конференция эртер. 13-те найысылалга ярмарка, делегелер ажиттырат. Тос-Булакка эң эки дериттинген айттар, оларны мунукчуларын идик-хевиниң конкурсу эртер. 14-те театрга Тыва күрүнениң үндөзүлгөсүндөн бээр 80 чылыңа тураскааткан байырыг хурал болуп.

— Спортчу маргылдаа-лар, концерт, оюн-тоглаа дугайында чүпү чугаалап болуруп?

— Байырлал байырлал-ла болгай. Чон, аалчылар со-нуурган көөрү-биле спортчу маргылдаалары көвүдөткөн чүе. Оон иштинде челер,

маңаар, чыраалаар айттар-ның чарыкы, тыва хүреш эң-не солун, көрүштүг болуру маргылдаа чок. Айт чарыкы Тос-Булакка август 14-те эгелээр, хүреш стадионнарга эртер. 128 анык, 128 улуг мөгелер хөрежир. Спортчу маргылдааларың программаның солуннарда парлаар. Оон билип алыр.

— Саан артыңдан астурагың артистер келир бе?

— Москвадан, Красноярскиден артистер келир, дугуржулга бар. Олар Улусту чогадылга бажыңыга каттышкан концертти бараалгадыр. Ыңчанга концерт, оюн-тоглаа хой. Стадионга театржыткан көргүзүп база болуп. Оларны кажан, каа болурун программага айтыр.

— Бо бүтүдөн алырга, Тыва күрүнениң үндөзүлгөсү тургустунганын 80 чылын калбаа-биле демделээр-дыр. Ук байырлал республиканың чурттагы чоңуңун хей-адын көдүрер, чугула ажыл-херектерге сорук кыпер дээрзи чыгып чок-тур деп бодай-дыр мен.

— Силерге каттыгар мен. Чараш бойдус чурумалдыг, байлыктыг Тываның ажил-ишчилери экономикагын, социал реформалары боттандырып тургаш, республиканы чечектедирип хөгжүдөр, амыдыралың экижилер дээр, бүдүрүкчүлүг ажылдарыңа бүзүрөп, идегел турар бис. Байырлал бүдүзүндө оларны ажыл-херээ бүдүңгүр, чоруп чогуңуп болурун күзээр-дыр мен.

— Чылгычы Чимит-Доржуевич, интервью бергендер дээр четтирдил. Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

Соолгу шакта

■ Делегейниң сайзыра-гай 8 чуртунуң удуртукчуларының шуулганы ажылын дооскан. Оон кол түнели: кошкак хөгжүлдүг күрүнелерге дузаламчы көргүзери, оларны еске чурттарга өрелерин үндүр бижирин болгаш еске-даа. Россия 8 күрүнениң бүрүн эргелиг кежигүнү апарган, моон сонгаар 7+1 деп сөс турбас алаар.

■ Ук шуулганга киришкен АКШ-тын президентизи Дж. Буш Балканнарда ийи хүнүң албан-чоруун кылып дээр, ында чедер берген. АКШ-тың башкы баазыңа ол барган.

■ Пакистанда канчаар-даа аажок улуг үер болган. 7 млн. ажыг чурттакчылыг девискээрге болган үер уезинде 170 ажыг кижик амыттыңдан чарылган. Чонга ижер суг, аш-чөм чедишпестен. Дагдан баткан маргыш-баларың аразыңдан өлгөн-нерин мөчүлериң дилээр берге бооп турар. Телефон

шүгүмү үрелген. Холера аары эгелээн. 8 кижик өлгөн.

■ Чечниянын Курчоев району херээжен кижик башкарып чоран чик машинаны доктааткаш, оон чечен кол штабтың үлгүдөй турган херектерин бижээн документи-лерни хураал алган. Чолаачы херээжен Масхадкаа чоок ажилдакчы турганы илерээн, а Масхадов ол району үргүлү эвес-даа болза, кээп турары база илерээн. Сайгарылга эгелээн.

■ Бо чылдың төңүзүңге чедир Россиянын көдээде бүтү школаларыңа (оларны нияти саны 32 муң ажыг) компьютерлерни тургузар, а бүтү өөредилге черлерин компьютеризастаары 2005 чылда доостур деп, РФ-тин Чазак Даргазының оракачызы В. Матвиенко дыңнаткан.

■ РФ-тин ОБ болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр яамызының сайыды С. Шойгу үерге эң улуг качыгдан Ленск хоо-

райда (Якут (Саха) Республика) чедер берген. Бо чылдың төңүзүңге чедир берге байдалга таарышкан чоңга чаа бажынырын бээриниң бүтү аргалары барын ол дыңнаткан. Чонга чурталга сертификатарын тыппып турар.

■ 2002 чылда Россиянын чоңуңун социал камгалалы экижилер. Келир чылдың күрүнө бюджетинде социал камгалалга хөрөңгизин 42 ху өстүргөн. Бюджетте турарларны: эмчилериниң, башкыларны, еске-даа шалыңын естүренин барымдаа-зы бар. Ол дугайын оракачы премьер В. Матвиенко дыңнаткан.

■ Самара облазы бо чылын 3 млн. тонна тарааны ажаап алырын корлап турган, ыңчалза-даа чер ажылдагыларын ол көрүжү бүтпес хире апарган. Ажаап алыр техника чедишпейн турарыңдан таарааларны эвээш эвес кезин хар адаанче кирер хире. Комбайннар садып алыр хөрөңги ажил-айгыларда чок.

■ Бо чылдың чуртун чамдык девискээрлеринде агаар-

ның температуразы дендин изип турар. Кара далай эртеринде чамдык черлерде 41 градус ажып турар. А Екатеринбургта хүнүң изин 30 градус ажып турда, кан экидилер цехтерде 60 градус ажып турар, металлуртгар изиргенеш, дашкаар үнүп келгеш, 30 градус изини сериян-дир докшуп турар.

■ Украинаның премьер-министри турган Назаренко хой акша самчылдал, булут-газының херекке онаашкаш, АКШ-че дээр бээр, ону аңаа тудуп хоругдаан. 320 млн. долларны бузуруп шыгжааны илереп турар, ол барымдаалар бурун балдытка-тынар болза, Назаренко каш он чылдарда кара-бажыңга олурар.

■ Москванын Зеленогорск префектизиниң даргазынын бирги оракачызы Леонид Обломский ажылдаар дээр бажыңыңдан үңүп орда, ийи идегел он шаа боолааш, өлүрүп каан.

(АГЕНТИТЕЛДЕР МЕДЭСЛЕПТИДЕН).

ТАР-НЫҢ 80 ЧЫЛЫНГА УЛУГ-БЫЗАҢ

КОНКУРСКА

Валерий ШАРАВИИ

(Тонкут. Эгези № № 84, 85 "Шыда")

Хей чүве ытпавас хирезинде, кижилерге аажок сагыш чоаваач. Ушкан, турган кижилерге бо-ла дузалажы берген турар. Бир катал колхозтун бухгалтеринге ужуражы берген. Ол херим доразинда билбес эзирик ушкан чыткан. Оон карманында акша долу. Эзирик эшти бакынга экпек чыттыргаш, акшазын шыгжап каан. Эргенинде акшазын уштуп бээрге, бухгалтер хөлчөк өөзөн. Багай кижик ужурашкан болза, акшазын шуптузун ушту бээр турган.

Ажы-төлү, бистерни, кижиздеринге, өскенин күжүн ажыглавас дээр, ада-инени ындагы шыныч чоруу улуг ролду ойнаан. Авам база ындагы, черден ойнаар машина-даа тып алгыра, "чыткан черинге апарыл кат" дээр. Өскенин артык көпөөн-даа ажаплавас. Шыныч чоруушту

уругларыска дамчылып чор бис, бистин уругларыска база дамчылып чор. Ынчангаш салгалдан салгалче шыныч чорук уламчылаар.

Күдээс Николай Салчак-ович кырган-авазына өскөн кижик болгай. Ынчангаш эр кижинин ажылынга шоолуг өөрмөзүн. Школага башкылап бергеш, ачамга ужураш-каш, оон башталгазы-биле ажилдаар, ажилга өөренир укурга таварышкан. Оон чу-гаазындан чамдык үзүндүнү манаа кирир бодадим.

—Эң баштай айт тергелеп, оок-биле ыш сөөртүп эгеледим. Азты тергелээш, ашак-биле тайгадан ыштат чорупкан бис. Тайгага келгеш, кургаг ыш дилеп, бир кезек кылашкан бис. Көчүг улуг сыра айтканш, мону кезип көр дээр. Ам канчаар боор, кезип кирдим, пат боорда ыштат ужурум.

Чудукту хемчээгеш, бу-

дуун аштатты. Будуктун мырнай дөзүндөн аштатты. Чинге бакын база уздыр кес-ти. Сырам ам ийи доорбаш апарды. Чоон доорбашты көөрүмге, тергенин үш дурту кире бар. Канчал терге кырычче үндүрер чор деп бодап тур мен. Азы чолдак доорбашты кылдыр үзе сокулап алыр чор бе? Мээ айын тыппан турган бодалымны ашак билген боор.

—Тергенин соон алдыр – деп мындыг. Тергенин соон алдыр, айткан черинге апарыл кагдым.

—Тергенин бакын ады-биле катат чудукка деңгештир экпек – деп чугалады. Ынчалдым.

—Дуу ол быраларны бээр экпек – дидир. Тергенин бир талакы өргөнүн уштуп каап-ты. Быранын дузасы-биле чу-дукту терге кырычче үндүр-

дүтүс. Бира деп чүвенин ажажы-тын ынчан билген-дир мен. Бира дугайында өөргөн-даа болза, ону ажыглап чоран эвес. Бира-биле аар чүктү көдүрүп болурун ынчан билген ийик мен. Черле ынгаш мени катм ажалга өөртөкөн, ол дээр кызыгаар чок өөрүп чор мен. Бир дугаар ажил-агайжы кижик-биле ынчаар таваржы бергеним мээң чурттаганга улуг дуз болган. Чадаана хем булукташ, чер-чери-биле чаттылып, дажып эгелээрге, чазын ону чүткө куш ужул эртер апар. Ол чарыкче мал кежирип откарар арга чок, чычаан, трактор, терге кештинмес апар. Бир чазын дөңгүп ке-жи турган көвүртүгү сүт ал-гаш барган. Амылдар берге-деп келген. Даргалар Севи-баага келген. Канчаары? Ашак сүт кыдынга келгеш,

таакпылап олуп-олуп чугалаан.

—Канчаар боор, кылыр-ла! Хей ыш херек-тир. Кажак тутар. Хей даш херек. Ыш-тыш шуптузун чонар-ла.

Ыш-даа дүжүртүнген. Чондурган. Хемнин ол-бо чарынга ыш кажактар тут-тунган. Оон ыш кажактарны сугже кири сөөрткөш, даш-биле долдурган. Сугтун орту-зунга кажакны кирип, адаан дескелеп алыр кончү берге болган. Ынчалдыр баглангып алгаш, сүт сүзүп кирген. Ын-чалдыр аразында Се-вибаа ашак резин идик келип алган, кажактын ыжын шын салдырар дээр база салдап чоруп турган. Кажактар сал-дынган, даш-биле долдунган. Көвүртүгү кежири салы-ыжын кээп ам-на салган. Көвүртүгү доостурга, кожундан аажок кеттигеш, суглуг

рүгнү аажок мактаан дээр чоран. Ол-ла болган-дир.

Ачам бугу арааш чыдып-кан. Чазыдыр резин идик келип алгаш, тып алган чүвөн ол болган-дир. Чүвү берди деп айттырарымга, мөңгө харызы мындыг болган-дир.

—Мөңгө чүвү бээрл олор. Хейлер берген, ол-ла – дээр хулүмзүрүп калды, шаннал ындагы болган-дир.

Пенсиалап алгаш, бакы-ныңа бок-сак чүвө кылып, кылаштан турган. Ынчалза-даа бакын тутар дей бергенде, "диплому чок инженерин" чапал келир чорду. Мен анаа оруп турумда, ногаа скла-ды тутар дээр Севибааны чапал келдилер. Тутар черин көрүп, шынчыл, тазаан салы-рын дузалажып, дески, шыны көрүп бер дишти. Ажилга баар дээр дег шалыккын аажок кеттигеш, суглуг

шилги карматташ, келген улус-биле калы чорутту. Пат өөргөнгө ол боор.

Ызан Севибаа совхозта ам чок, ыналза-даа арттырып каан чүвези-ле хей. Оон бы-закчылары, дарганнары сов-хозта өскөн. Ам балды туткан бызан, маска туткан кижик-ле дарган апарган. Олар Монгуш Севибаанын ажил-ижин уламчыламышаан. Ынчалза-даа алдарлыг бозометту деп атты ол албаан. Ол бир катал чылдаарты мөңгө чугалаан чүвө. Чамдык анык улустар алдарлыг атты-даа болур чү-вө-дир. Аас-кежикти эрлер-дир ийи. Ол ат даргалардан-на хамааржыр чүвө ышкаш. Ол-даа канчаар, бүткөн чүвө-ни. Ол чугалаан "мынча ботка ажилдап келгеш, алдарлыг атка канчал четпези кижик боор мен" деп бодалды даап бодаан мен. Шынал-ла, бис-тин адамыс Монгуш Севибаа алдарлыг бызакчы атка кан-чал четпезил? Кожуунун

базынарын тутчуп, кожуун-нун даргаларынын стол, сандайын, шакын кылып, фронтке дыка хей хаатарны белек кылдыр чазал чоруткан. Бажык-Алаак суурну тулуш-кан, Бажык-Алаак суурга бызакчылары, дарганнары белектөөн буняны бызан-чыны канчал эскербейн бар-ган чор?

Күжүт Сөрөзевич Шойгу Совминге ажилдап турда, канчалга ачамнын дугай-ын чугалажы берди. Ачамнын дугайын кончү эки билер болгаш "дирик кижик дугайын уткан-дыр бис" дээр болгай. Севибаанын дугайын ол-ла хөвөр утундурган. Ону ам эдил ап болбас ирги бе? Дөрт уруг-дары чурттап чоруур. Бир оглу ол суурда чурттап чоруур. Бир кулум-чуну ол суурга алдарлыг туудурун ады-биле адаза кандыгы? "Монгуш СЕВИЛ-БАА" деп аан.

ТЫВА РАДИОНУҢ 65 ЧЫЛЫНГА

ЖУРНАЛИСТЕРНИҢ БАШКЫЗЫ

Бо хүннерде улай-улай сургакчылааш, дүүн чаа-ла Бай-Тайга кожуунун 60 чыл болган байырлыгын чедип келдим. Ол байырлыгын эр-кенниге хамаарыштыр ра-диодамчылыгга парлап ор-мен. Эжик ажиттыгын дег болганда, "Эфир" солунун кол редактору Александр Филантев:

—Лидя, юбилей номунга бээр дээр материал кайыл? – деп айттырды. Ол кадында Василь Васильевич Журавлев хулүмзүрүп биле:

—Материал манат чур бис – деп бо келген

"Бижир чүтүл чок кижик чүтү алап алганым ол?" дээр бодал мени өрттөндүр чий берген. Арным кызып, оор-гаалдан дерлер борбак-борбак чутул башып эгелээш. Суур-дөң, девидээминде библио-текаже барып окурга алыр дээр, "Журналист" журналды ажып, кайгап ор мен. Мээң бажымга: "Бистин кол редак-торуус турган Седен Хертек дугайында бодал барда, жу-нал ажил, девидээр херээм чүл?" дээр бодал башка чык дээр.

Кушталдыр маннап ора, хенертен тура дүшкөн ыш-каш, кээп бодандым. Тыва радиога ажиллаанымдан бээр 20 чыл ажа дүшкөн. Уенин окуржун, дүргенин. Мөңгүн-Тайганын бедиктеринден баткан хемнерин агымы-ла. Ол үеден бээр ажилдап турган кайгамчык солун кижилер дугайында сактып келдим. Чамдык кижилер кижинин чанынга чеже-даа ажилдап, чурттап чорза, кижинин сагынынга чүзү-даа артпас, а чамдык кижилер ындагы эвес, бичии када ужуражып, чу-гаалашкан, оон соонда ая, чыл, харын-даа хире-хире сагыштан үнөтүүдүрбөс, ынчаар артып калыр. Шак ындагы онзагы кижилерин бирээзи – бистин кол редак-торуус турган, амгы үеде Тыва Республиканын Дээди Хурал бажынында ажилдап оран, билдингир хоочун жур-налист Седен Кулурукаевич Хертек. Ол – Тыва Респу-бликанын ажалдык чыгы, Күш-ажылыдын хоочуну, бил-дингир журналист. Алдарлыг атка төлөптүг-даа, төлөптүг болуп артар-даа кижик. Ол улуг жүжү-биле бижиттинер Кижик.

Кол редактор болуру амыр эвес. Ол бойдустан төртүтүн-ген салым-чачанын журна-лист, ховар талант.

Радио хүнүнде, хамыктык мурунда кол редакторуус Седен Хертекти үргүлчү сактып, чугалажы бээр бис. Диктант кынап оран башкы дег, бистин бижөөн сүзүгүн чегей материалдарыс ном-чүт, эдил-чазап, редакторлап, сүмезин берип, ажылынга ынчаар берилип ажилдаар. Орфографты, стилистикти частыргалар туржук, бижик демдектерин албан шын салдырар. Негелде шупту-ска шыгыны. Солун эвес, ийи-бир чазыг хамаан деп бодап турган бис. Ындыг эвес, диктор кижик материалды номчурунга, сестерин шын адаарынга, үннерин док-тадыр черлеринге бүгү, бижик демдектерин шын сал-дынган турар ужурулуг. Ду-румну хоойлу кылдыр хүлээп ап турган бис.

20 чыл бурунгаар өскөн-төрзөн чуртун Мөңгүн-Тай-гага сургакчылап чед бер-дим. Мээң авам Чечек Сал-чаковна Музук – "Дарган кымыл?" – деп айттырды.

Авамнын салган айты-рыларынга харылап ора, кол редакторум Седен Кулуру-каевич Хертектин дугайында онзалар көөрөп ор мен. Оон адазынын ады Кулурукай деп атты дыннап кааш.

—Кайы шаанда Бай-Тайга кожуунун Шуй суурга Ку-лурукай дээр да турган. Оон оглу эвес ирги бе? Бир эвес ол дарганын оглу болза, адазы кайгамчык кижик кижик-ле болгай – дээр, сактыш-кынын уламчылады. – Ын-чаарда берге үе турган. 1950 чылдарын эгезинде бистер-ни Бай-Тайга кожуунун Шуй суурунче шөлүпкөн чүвө. Оон чылдагыны селерин ачаар ол-дүү улуг хамнар чоран. Кырган-ачанар Конгур, шы-нал-ла, билдингир хам чоран. Ынчан кызыгаар бар эвес. Мөңгүн-Тайганын Мөген-Бүрен девисээринге, кожа-выс Моол, Казахстанга оон ат-сураа дээрге дыргын. Хайлыг, хам уктуп дээр кезек када ат болуп часкан болгай бис. Ачамнын акызын Успун-Дор-жуну репрессияга таварыш-тыргаш, каш чыл олуртуп каан. "Дын кара чангыс эр

кижи мен. Кады төрзөн чүм-даа чок. Херпид дээрге өске кижинин оглу, та ону билбес мен" деп өчүп чыткан, ача-нарын камгалап каан. Адаан төрзөн ийи алышкынын салым-чолу ындагы үлгеге таварышкан турган. Шак ол үеде ынчаар шөлүттүрүп көжүп чораш, Шуйнун Сайы-Аксы деп черге сени, оон Бористи божан мен.

Оон соонда, Шуйдан дөрт чыл эрткенде, катал-ла көжүп чоруп каан бис. Мөңгүн-Тайгага көжүп чедип кээр-ыска, улуг уруусу Лизаны катал бирги класска олуртуп каан. Хамнар ажы-төлү деп мындыг. Ам канчаар, уруум ынчаар катал база бир класска өөренип кирген.

Кулурукай дарганын оглу Седен дээр оол бар чүвө ийи. Кулурукай дарганын оглу деп дыннааш, авам өөрүп ор.

—О-оо! Ол оол улуг кижик болган-дир, аа. Ам артында мээң уруум даргазы. Адазы дээрге кайгамчык эки, оглу база ындагы ийиан – дээр, менден хары манар ор.

—Ындыг, ындагы, авай. Чаагай селтигил, дузааргак, хөлчөк эки дарга.

Бо чайын Мөңгүн-Тайга кожуунче сургакчылап чо-рааш, авамдан.

—Авай, ХХ чүс чылдын эң тергенин даргазы кымыл дие, чүдү деп харылаар силер?

Авам боданмай кааш.

—Шуйга ажилдап чоран Кулурукай дарга дээр мен – деп, авам дыка баштак харылады. Шуйжулар авам сөзүнге катчыры чугаажы. Шынал-ла, Кулурукай дарганын оглу, хоочун жур-налист Седен Хертек тыва радиога ажилдап келген шуптузун өөрдүп, өстүрүп каан кижик ол. Чангыс-даа херек-чедир көрбөс деп чүвө ол-дур. Демти кыс безин божуп чадап килинчектенген. Төл эм-нелге кижик божуур боор деп дарганыс чугалады. Оон даразында башкылар коллек-тив-биле ужурашкан. Орел кыстары – башкылар дарга-высты сүтүтү тыва шыны-биле уткан. Александр Маныгы-евич ындагы чачылы оларын дүргөн шингээди, билип алганын кайгап орду. – Эрес кыстар-дыр, шуптузун бот. Эки танышыл алгаш, алызында кылдыр, өг-бүлө тулуп чур-таар болза, багай чүд деп. Думчуунга кертпел ал – дээр, мээң эктим-даа часкады.

Шак чартып четкенде, даргавыстын машиназы эл келди. – Чүд болду, кандыг чедирлиг? – деп, дарга чол-а-чызындан айттырды.

—Келген херээмни эм-чилерге тайылбырлап турум-да, божуур өрзөлдө бичи чаш оолдун үнү дыналды, эмчи-лер: "Божуту, божуту!" деп халыжып турдулар – деп, чолачы харылаан.

—Өнүң ээзи чылгычы кижик диди, база бир чылгычы немешкен ол-дур – дээр, Александр Маныгыевич сел-кили ханган, хулүмзүрүп каттырган.

—Кончуг-ла буняныг, дузааргак бөдүн дарга-дыр деп иштиме бодап ордум. Оон соонда Кызылга чурттап бергеш, олгуну урулгар салдынгже чедир дээр, обли-күском мурун-биле далажып бар чорумда, папка кол-дуктаан дарга ужуражып кел-ген. Көөрүмге база-ла Алек-сандр Маныгыевич-дир. Хол

3. МАНЫГЫ ОГЛУ АЛЕКСАНДР ЧЫМБА

У.Шынаага сургакчылап чораш, институт дооскаш, анаа Орел областан чедип келген башкыларын амы-даларын сонуургап, чугаа кылып турумда, суурну усту-талазындан ол черин чоңу-нун "шурун-кара" дээр Мол-отов аттыг заводка бүдүргөн чычаан халдык келди. Танып-кагым, болууском даргазы Александр Маныгыевич Чым-ба дарга болду.

Бистер-биле мендилеш-кеш, ол айттыра-дыр:

—Арты талада өгдө хей улус чылган тур, хуралга чылганын ол бе?

—Дунун божуур уруг-бергенде чыдыр, божууру саалаан, "оттут-терге-даа" чок, Самагалдай чедир арга дилеп, чугаа кылып туур улустар-дыр ийи.

—Кайы боор, далажыр херек – дээр соонда, Алек-сандр Маныгыевич машина-зынга олурпашка, артыг өгдө чед берген. Анык кысты бодунун машиназынга олур-тупкаш, чачын берген:

—Коргуп, мөгүлөө! Бүгү чүвө эки болур. Чик божуур сен, кызым, сени аас-кежи бургээр, бүгү-ле чүвө эки болзун!

Суурга келгеш, "серий-тенин" четтикпез машинна Самагалдайке бурт-ла дээр. Облукском даргазы суурну чонунун амыдыралы-биле таныжыл эгелээш. Баштай участок эмнелгезинин бакы-ныңа кирген. Эмчи шөлээ-лээр, ээн болган.

—Эмчи шөлээлэй бээрге, орунга чаладарда сестра кижик турар ужурулуг. Ажилды чедир көрбөс деп чүвө ол-дур. Демти кыс безин божуп чадап килинчектенген. Төл эм-нелге кижик божуур боор деп дарганыс чугалады. Оон даразында башкылар коллек-тив-биле ужурашкан. Орел кыстары – башкылар дарга-высты сүтүтү тыва шыны-биле уткан. Александр Маныгы-евич ындагы чачылы оларын дүргөн шингээди, билип алганын кайгап орду. – Эрес кыстар-дыр, шуптузун бот. Эки танышыл алгаш, алызында кылдыр, өг-бүлө тулуп чур-таар болза, багай чүд деп. Думчуунга кертпел ал – дээр, мээң эктим-даа часкады.

Шак чартып четкенде, даргавыстын машиназы эл келди. – Чүд болду, кандыг чедирлиг? – деп, дарга чол-а-чызындан айттырды.

—Келген херээмни эм-чилерге тайылбырлап турум-да, божуур өрзөлдө бичи чаш оолдун үнү дыналды, эмчи-лер: "Божуту, божуту!" деп халыжып турдулар – деп, чолачы харылаан.

—Өнүң ээзи чылгычы кижик диди, база бир чылгычы немешкен ол-дур – дээр, Александр Маныгыевич сел-кили ханган, хулүмзүрүп каттырган.

—Кончуг-ла буняныг, дузааргак бөдүн дарга-дыр деп иштиме бодап ордум. Оон соонда Кызылга чурттап бергеш, олгуну урулгар салдынгже чедир дээр, обли-күском мурун-биле далажып бар чорумда, папка кол-дуктаан дарга ужуражып кел-ген. Көөрүмге база-ла Алек-сандр Маныгыевич-дир. Хол

тутчуп мендилежиримге, кижик чугалай-дыр:

—Шаанда У.Шынаага чо-румда, ужурашкан думмай силер ийи силер бе?

—Ийе, мен-не болгай мен, Александр Маныгыевич.

—Эки болган-дир, чугаа-лажыр херээм бар, оглун дү-рген чедирлү кааш, бо-ла турган червикис маннап кел, он шаа минута болгаш чедип кээр мен – диди.

Ол-ла езууга чедип кээр-имге, шынал-ла, дарга бо кы-лаштан ор. Амгы Улусчу чога-дынга бажынынын усту тала-зында ыш бажында кирип келген. Маныгыевичинин бажыны чүвө-дир. Доран-на өөнүн иштин кийгизгаш:

—Тамара! Бо олгаш шай-дан кут, таныш өнүмү-дур – диди. Улаштыр ийи дашка долдургаш, столга салгытты. Костюмун ужулаш, ченейге чугалай-дыр:

—Акушер кижик билир болгай сен, Тамара. Сургак-чылап чораш, божууру саа-даан кысты Самагалдай че-дирткен мен. Почтадан эртен келген чачаанын ээзи урут ол-дур ийи. Номчудум бе? Чүд деп бижөөн-дир?

—Номчудум, номчудум. Дуза катканын дээр селкип сагыжылдан өөрзүн урут-дур. Эки кижикти сенээ күзеве-шаан, оглунун адын безин сенээ тураксаалды, Алек-сандр деп адап алганын дын-наткан-дир.

—Магалыг чүвө-дир аа, бо думмай оон херечизи кижик, база сургакчылап чораш та-нышкан мен, бо хире өөрүш-күнү "чугас" болза, хөрдүк – дээр, дашканы көдүргөн-даа бис.

Өргө-дужаагы улуг-даа болза, чонун, бөдүн кижик-лери хүндүлөп, бодунга күү-нөп көрүп, ажылын эки кү-седип чораш, ат-алдарга че-кен Александр Маныгыевич ийи ады сөөлгү чылдарда утундуруп бар чыдыр ышкаш боорга, бо каш одуругну шорбарладым.

—Маныгыевичинин бажыны чүвө-дир. Доран-на өөнүн иштин кийгизгаш:

—Тамара! Бо олгаш шай-дан кут, таныш өнүмү-дур – диди. Улаштыр ийи дашка долдургаш, столга салгытты. Костюмун ужулаш, ченейге чугалай-дыр:

—Акушер кижик билир болгай сен, Тамара. Сургак-чылап чораш, божууру саа-даан кысты Самагалдай че-дирткен мен. Почтадан эртен келген чачаанын ээзи урут ол-дур ийи. Номчудум бе? Чүд деп бижөөн-дир?

—Номчудум, номчудум. Дуза катканын дээр селкип сагыжылдан өөрзүн урут-дур. Эки кижикти сенээ күзеве-шаан, оглунун адын безин сенээ тураксаалды, Алек-сандр деп адап алганын дын-наткан-дир.

—Магалыг чүвө-дир аа, бо думмай оон херечизи кижик, база сургакчылап чораш та-нышкан мен, бо хире өөрүш-күнү "чугас" болза, хөрдүк – дээр, дашканы көдүргөн-даа бис.

Өргө-дужаагы улуг-даа болза, чонун, бөдүн кижик-лери хүндүлөп, бодунга күү-нөп көрүп, ажылын эки кү-седип чораш, ат-алдарга че-кен Александр Маныгыевич ийи ады сөөлгү чылдарда утундуруп бар чыдыр ышкаш боорга, бо каш одуругну шорбарладым.

—Маныгыевичинин бажыны чүвө-дир. Доран-на өөнүн иштин кийгизгаш:

—Тамара! Бо олгаш шай-дан кут, таныш өнүмү-дур – диди. Улаштыр ийи дашка долдургаш, столга салгытты. Костюмун ужулаш, ченейге чугалай-дыр:

—Акушер кижик билир болгай сен, Тамара. Сургак-чылап чораш, божууру саа-даан кысты Самагалдай че-дирткен мен. Почтадан эртен келген чачаанын ээзи урут ол-дур ийи. Номчудум бе? Чүд деп бижөөн-дир?

—Номчудум, номчудум. Дуза катканын дээр селкип сагыжылдан өөрзүн урут-дур. Эки кижикти сенээ күзеве-шаан, оглунун адын безин сенээ тураксаалды, Алек-сандр деп адап алганын дын-наткан-дир.

—Магалыг чүвө-дир аа, бо думмай оон херечизи кижик, база сургакчылап чораш та-нышкан мен, бо хире өөрүш-күнү "чугас" болза, хөрдүк – дээр, дашканы көдүргөн-даа бис.

Өргө-дужаагы улуг-даа болза, чонун, бөдүн кижик-лери хүндүлөп, бодунга күү-нөп көрүп, ажылын эки кү-седип чораш, ат-алдарга че-кен Александр Маныгыевич ийи ады сөөлгү чылдарда утундуруп бар чыдыр ышкаш боорга, бо каш одуругну шорбарладым.

—Маныгыевичинин бажыны чүвө-дир. Доран-на өөнүн иштин кийгизгаш:

—Тамара! Бо олгаш шай-дан кут, таныш өнүмү-дур – диди. Улаштыр ийи дашка долдургаш, столга салгытты. Костюмун ужулаш, ченейге чугалай-дыр:

—Акушер кижик билир болгай сен, Тамара. Сургак-чылап чораш, божууру саа-даан кысты Самагалдай че-дирткен мен. Почтадан эртен келген чачаанын ээзи урут ол-дур ийи. Номчудум бе? Чүд деп бижөөн-дир?

Улаштыр Кара-Хөлчө уг-лаптымыс. Оруктун онгун-чингил, кудургай, өскээрин канчаар боор, берге-ле орук чоран. Оожум сактаан аян-тан бичи дүрген дөңгүп орзуусса-даа, карагылап калган. Машина караанын чы-рында, хей-ле торлаалар кестүп келген. – "Дүрген Ар-тында ш

С. К. Токаның 100 харлаарына уткуштур УТУНДУРБАС АЖУРАЖЫЫШКЫННАР

(Уланчызы, Эгези № 85
"Шында").

Хурал эгелээрине чедир ам-даа үе-шак бар. Ынчалза даа улус урук-сурук кээп эгелээр. Бис база клуб иштинче кире маңашкаш, чыскаалдыр салып каан узун-узун сандайлар мурунда хос черге барып, шала кырынга олутуп алдыш. Хурал эгелээр шак чогушупта. Чон клубче сектүп-ле тур. Ша-даа болбаанда, улус олуттары долдур саадапкан. Сөөлүрүдө келген кижилер ол-бо ханалар дургаар бүт кырында туруп алдылар. Улустар бот-боттарынын аразында чугаа-соолун те катжып-ла орлар. Оюн-баштак сестер-даа октагылар кижилер бар.

Хенертен алдыш чаксаа кыны динииттели берди. Хас көрүп кээримге, сандайлар аразында хос черлеп даргалар бо башып орлар. Полевти баштадылар оюн сцена кырына чөүгөш, ында узун стол артында сандайларга олутурулар. Клуб ишти шыл-ла шыл-шыл апарган. Доржу хуралды аяктыкташ, колхоз даргазы Полевке бас берди. Полв туруп келгеш, кара гимнастерка хейлениңи солагай талакы кармаанында дептержигеш укулгаш, солагай холунга ажа туруп алды. Оң холу-биле көстүүн уштуп кетишаан, бир караан шийип алган кезекка залче көрүп тур оң (ыңдыг чаңгышкы кижилер: хурал-суулаага чүве чугаалаанда, солагай талакы караан башып, көрүп каап турар). Оон тывалап чугаазын эгеледи: "Эштер! Бөгүн мында эш Тока келген. Бис хурал чарлаан эвеспе". Полевти тывалаары черле шоопт эвес чүве. Каш домак чугаалап чоруй, булуп эгеледи. Тока ора: "Иван Никандревич, силер орус таптырган. Залда улустун чартында хей орус эштер ышкыжыл" — диди.

— Хорошо, хорошо! Мен ийи дыл чугаалаар боода — деп чоруй, Полв орус дылче шийип берди. Ол колдунда колхоз дугайында чугаалап, оон аялында хей-хей бергелер, четтестер барын демдегеди. Ынчалза-даа аялы-агыйларын баллыры дүңгүш олутар. Бо 1946 чылда 300 га кызыл-тас тараан бис. Черни айт андазыны, айт илирин-биле болбаазыраткан, урезинни база айт селкыкы-биле чаштырган. Күрүенден трактор-биле дузалаар болза, кончугла эки болур ийик. — Оон ынай

уламчылай-дыр: — Колхозта 40 саар инек, 30 аял ады, 350 баш хой бар — деп чорда, Тока үзе кирип айтыра-дыр:

— Колхозчуларга күш-хүнүңге тараа берип турар силер бе, эш Полв?

— Чок берейн турар бис, эш Тока.

— Колхозчулар ам чүңү чип турар улус чүвөл?

— Скдап таварыштыр быжырган хлеб бичилеп, нормалап берип турар бис.

— Харааданчыг-дыр. Чоок-ку чылдарда мындыг сорулганы салып алза чогуур: колхозчуларга бир күш-хүнүңге 2-3 кил тараа бээр. Ынчан колхозчу чонун амыдыралы чүгээр апаар — деп түнөй тыртып кагды.

Полевтин соонда суму даргазы П. К. Айжык сөс алды. Ол колдунда хуу аялы-агыйлыг араттарынын амыдырал-чурттагынын доктаады. С. К. Тока Айжыкка база-ла каш айтырып салды.

— Хуу араттарда колхозта-жыр хөөн бар бе? Колхозта-жырыңче оларны албадап турар силер бе?

— Чок, албадаарын турар бис. А чогул колхозтажыр хөөн улуг.

— Колхозчу өрөгелер шупту саап ижер инектиг бе?

— Колдунда инектиг 3-4 хире аныак өг-бүлөдө инек чок. Оларга казыра инектер тускайлап бээрин колхоз баштаар чери-биле дугуруш-ка чүве.

— Тускайлап бээр деп чүл? Халас, белекке бээр бе?

— Чок, колхозка аялдалап алган күш-хүнүн казыттырып тургаш, ийи чыл дугузунда өртөөн төлөөр ужурултур.

Суму даргазынын харыялары Токанын саягыш-сеткиликке таарышкан хире, оон ынай айтырылган-даа салбады.

— Ам дарганы дүңгүш-дыр — дээн үн залдан дүңгүш. "Шын-дыр, шын-дыр" — дээн үнүр демгизиге ушкыжыт-тылар.

С. К. Тока тавар тургаш, сценадан баткаш, бистин мырны чаныштыра бичи хос черге туруп алгаш, чугаалап эгеледи. Баштай тывалап чугаалааш, оон чоорту орус дылче кире берди. Ынчалза-даа ара-аразында тывалап каап тур. Мен оон черле карак салбадым. Кестүк өттүр көөрүмү, карактары сыгырмаа, дүмчү шала таңдаш, хаваа дөлөм, бажының дүгүн аткаар дырап алган болду.

Кетинип алганы бедүүн: караңгы нозан өнүг гимнастерка хейлениңи база-ла ыңдыг галфе чүвүлүг, шериг, калбак баг курлуг, чымчак, кара салыстарлыг, ол бүтү хеви бодунга хөлчөк тааржыр. Мага-боду семиссимээр-даа бол, Полевтин ышкыш улуг ийик чок, ындазында шевер-гичи аажок.

Баштай ол Ада-чурттуң Улуг дайынын калыг-дош-кун, берге чылдарына доктаап, ук дайында бүтү Тываның аялыг чонунун киржилгезин, Кызыл Шеригте дузаламчызын, тыва эки турачылар-ның маадырлыг чоруун онза чугулапал демдегледди. "Дайын чылдарында биске төөгү ужу-дузалаг база бир онзагай болушкун — Тываның ССРЭ-нин составына РСФСР-нин автономнот облазы бооп эки тура-биле киргени" — деп, С. К. Тока ана хей-аът кире берген чугаалап тур.

Оон чоорту 1945 чылче кирипти. — Бо чылдын онзагай, бүтү дөлөгү ужу-дузалаг болушкуну болза, ССРЭ-нин фашисттер Германияны чылча шапканы болуп. Ол улуг тийлелдеге тыва чонун улуг-хуузу бары өөрүнчүг. Дайын чылдарында тыва араттарынын Совет Шеригте чорудуп турган аялы-бүрү талагы дузаламчызы, тыва эки турачылар-ның дайына эрес-маадырлыг киришкени, Тыва чурттуг орус камаатыларын хей-хей эрес-диам оолдарынын фронтуге чорутканы, Тыва болгаш орус оолдарыны дыка хейу дайын шөлүндө ээл келбээни — бо бүтү улуг тийлел-генин тыва чонга кызыгаар чок үнелин херечилеп турар-дыр — деп, С. К. Тока тайлыбырлап тур.

— Бистин Тываыста база бир улуг ужу-дузалаг болушкуну — ССРЭ-нин Дээди Советинге сонгулдуп болуп эрткени. Тыва автономнот областан алды депутат сонгутувус. Эвилелдер Советинге мени бүтү Тываның чону сонгаан, националдар Советинге беш депутат ол-бо окруттардан сонгутурун. Депутаттар ам Тывага камаатыларын аялы-бүрү айтырылганы Дээди Совет таварыштыр ССРЭ-нин, РСФСР-нин Чазактарынын мурунуга тургузуп тургаш, шийтирилээр. Ол дээрге биске аажок таарымчалыг, өскээр чугаалаа, улуг чедимшиктир — дээс, көстүүн ужулгаш, оозун дүмчүк аржылы-биле

чога берди. Адак сөөлүндө С. К. Тока Би-Хем кожуунун, оон иштинде Халын сумуунун, аялы-агый, амыдырал-чуртталга байданын доктап, кожууну-даа, сумуну-даа арай тыртычак мактавышаан, шүгүм-чүледи-даа.

— Бо 1946 чылдын төңчүзүнде азы келир 1947 чылдын эгезинде Туранга МТС тургуштур. МТС колхозтарга машина-техника-биле дузалаар. Амды чылдан эгелээш, колхозтарга черик трактор-биле алдар, илтиртээр, урезини база оон-биле чашты-рар, дүжүттү комбайн-биле ажаар апаар, боттарыңар көрө бээр силер — деп чугаалаарга, олурганнар адыш час-кап пат-ла болдулар.

Колхозчулардан Ф. К. Дряхлов, К. П. Шилин, Д. Б. Бошка суглар чүве чугааладылар. Дряхлов дарганын чаңын-на өттүнери ол боор, орустап, тывалап чугаалап пат-ла тур. Шилин суг тывалаар хирезинде, чүгө орустап санал-дады он, Дамды Бошка кончуг илдекейлиг арат чүве. Колхозка оон тургустунган чылында эгелешчир. Хурал-суулааг үргүлчү санал-онал кирип, чүве чугаалаар. "Хадичиниң оратору" деп шолалыг-даа чүве. Бо хире улуг хуралга Бошка чүве чугаалааган бир-ле чүве саарык ышкыш сагындырар турган боор. Ол сөс алгаш, баштай-ла колхоз даргазын чула шүгүмчүлөп дүжүрдү он. Полв барга караан башып алган дыңал-ла олуту. Оон колхозта, сумуда бар четтестерин бир кылдыр коптарды. Топтап көөрүмге, Бошка ана ий караан шийипкен чугаалаан тур. (Полевтин чанын өттүнер дээрге, карактары чаңгыстап бастынамас турган чаадаас). Адак сөөлүндө Бошка улам хей-аът кирип чугаалады: "Тываның ССРЭ-нин составына киргени бистерге, тывалаарга, улут аас-кежи, Моон сонгаар бистин аялы-агыйымыс дүргөн хөг-жүр, амыдырал-чуртталгаыс көскү эмишчир ужурултур. Ол аас-кежик дээш улуг Сталинге четтиргеним илереттим" — деп доозарга, чылган чон ба-за-ла адыш часкап пат болду.

Хурал доозулган. Чон клубтан далаш чок үнүп эгелээш. Чанарыңче кым-даа далашпаан. Улус клуб даштында бөлүк-бөлүк чыгып туруп алган чугаалаажып хөөрөшкен, чам-дыктары буртуладыр таакылаан турлар. Адак соонда клубтан даргалар үнүп келдилер. Улус оларны бүзгөйлө-ле бердилер. С. К. Тока улустун салган хей санныг айтырылганы харылап пат-ла тур. Кезек-кезек болгаш, оон ыңдынын каткызы кезежэки арыг аагарга чаңгылап тур.

Хун барынын чүкте талыг-даглар бажында саадапкан болгаш шагыргай херелдерин Өөк иштинче шагжок саарып турган. С. К. Тока чон-биле ээлдек-эвилеп байыр-лашкаш, кудумчууда турган чик машинаже улгай бадлы-ты. Чон оон соондан шимчеп-ти. Тока ону үдээн чонче холун чайып чоруй, чолачы чанында хостуг олутка саадапты. Машина ыжын бурт-барт кылды хөдөлгөн соонда, ыңай-ла болду. Хей улус кол чайып туруп калдылар.

С. К. Токаның кээп чорая-нынын дугайында чугаа-соот Халын суугу үр-ле уламчылап турган ийикте.

1947 чылдын Халынга кандыг болганын ам-даа тола сактыр-дыр мен ийи. Ол кончуг аш чыл болган чүве. Колхоз-тук склад таварыштыр берип турган хлевиниң шынарын кижилер шупту кайгап хаммас: карты хаа-даш деп бээр, колур, ишти өндөрүк чингетараа хавыктыг, бижек-биле кезер арга чок, чүгө буза тырттар, буза тырттыртар, тоглап тектүп турар. Бодап көөргө, чингетарааны хавык-биле кат дээрбездеш, анаа хей эвес кызыл-тас далганы холааш, ук холумактан хлеб бижырып турган хире. Халынга чингетараа тарыыр эвес, ол холумакты колхоз күрүнө курлавырындан ап турган чаадаас. Бистин өг-бүлөсү ол хлестти шайга шыгыдып чир чүве. Шайлыг аякча каалтарга, анаа-ла тоглап турар хлеб мажана далган апаар, а чингетараа хавыктары шай кырынга салдап үнүп кээр, ону омааш-биле шүүрөп каапкаш, ам чиир. Ол арга эвес болза, ижин-хырынга та кайы хире айылдып турган чүве.

Чыл берге, аш-даа болза, чаа амыдыралдын чалгыны Халынга чедип кээп турган. МТС-тен келген ийи илчирбелги трактор бистин колхозка чанын чылдары аялданнар. Баштай Каак-Хөлдө тараа шөлдерин шуптузун болбаа-зыраткаш, оон соонда Сыгыр-тыг ховузуна чедип келген-

нер. Он шаа хонганда, ховуну кара дес кылдыр алдырып кааннар. Оон соонда кожуу каан чылды дээрбектер сөөгүп алгаш, кадыг, кур ширектерни кезе бастырып-бастырып, адак сөөлүндө хөрүнү хойдуру илиртээш, оон кээп сок-сааннар. Трактористтер МТС-ке хамааржыр, оон аялы-агый-нары турган. Ынчаарга дузаламчыларын колхозчу аныктардан шийип ап турган. Мээн акым Михаил чогу-на ол чылын прицепиктеп эгелээш чүве. Сөөлүндө барып МТС-тин дээр трактористеринин бирээзи апарган.

Ол-ла чылын Халын суур-нуң чаңгыс кудумчузун дургаар узун чагылар чыскай тургузуп эгелээш чүве. Оон соонда оларга ийи кожа сы-ырган демирлер шөйүп турганын көргөн мен. Адак сөөлүндө чагылардан бажынар-же база-ла демир удазыннар шөйгөш, бажың санынга кара "тавактар" аскалп каан. Каш хонганда, богда, демиг "тавактар" чугаалап, харын-даа ыр-лад эгелээш, анаа кижилер чүве боор. Удазында улус ол кара "тавактарга" чаңгып калган, эрген-даа, кезеж-даа олардан ыраас апарган.

Ол бүтү аялыды Полевтин улуг олгу Иван чорудуп, организапал турар чоорун. Школадан ырак эвесте казанактан үнүп, кирип турар чүве, бодап көөргө, радио чалгыны тудар хер-херексели анаа турган хире. Сөөлүндө барып Иван Иванович Полв "Тыва АССР-ин алдырып харылаагызы" деп хүндүлүг атка четкен чүве.

Бистерге, өөреникчилерге, ол чылын база-ла өөрүнчү болушкун болган. Чүл дээрге Халын сууга интернат аяктыгын. Интернатка чурттай бергеш, чунар-бажына-даа чундум, топчан орунга-даа удулдум, сааң дыгып каан мат-рап, сырткы-даа аялдамды, ак чоорган-даа дежендик, хевениң чоорган-даа эки-дим он. Бо-ла бүтү менээ чаа чүлдөр болган. Оон калдында чаа хөлөң, чүвүр, майка-ырыкташ, ук майкактааш дээш, кет-пээ хевис чок. Ынчалза-даа эки өөрүнчү чүве — стол-аялдан ченемин турганымыс. Ченемин санында хлестти 100 граммнап берип турган даа болза, ыңдыг аш чылда хүнде үш каттап ченемини биске улуг аас-кежик турган-дыр ийи.

(Уланчылыг).
Маспык-оол Кара-оол.

Оол уруг өг-бүлөгө баштай кестүп кээрге, ону аажок хүндүлээр. Шоваа, чаражын, ыглаарга, ыдынынгу улуну, өзүп келгеш, анаа эвес кижиниң бирээзи-ле болур боор суг диген чугаалар хөрлөзөп чоруй баар ышкыжыг. Оол уруг иезиниң-даа, адазының-даа ызыгурун салгап дээрээр. Ындыг-даа болза оон эр болуп өзериңге оон төрөөн адазының ролу улуг болур. Адазы кандыг болду, ол шак ыңдыг болур. Уйгу-чылын чок, эрес-кежэ, амыдырал дээш быжыг туруштуг адаларын оолдары база ыңдыг болур. Мээн билирим Көжээ-Бажы чурттуг ачы Ооржак Домаа-жыктын оолдары Даваа, Шей-бээди Кешкен-оол олар Хемчик аттыг аңгы-аңгы аялы-агыйынын алдарыг аңгылары чордулар. Аңчы кижилер олча-омакка таварыш-пайн барганда, ашгаарының магазы-биле аштар, донары-ның магазы-биле донар-даа ужурга таваржыр бээр. Ындыг таварылгада өзүлүг тура-соруун анаа көргүзөр сен.

Хүрөктөгү чурттап турган шөвөр Өшү-Саар Ондар-ның олгу Кысындак, оон олгу Кан-оол база-ла ада-ызыгурун салгап, ус-дарган кижилер болган.

Чеди чүзүн малды азырап өстүрери база-ла эрнин эрезиниң аялы-агыйынын хамааржыр. Мал аялы — эң-не чымыш-тыр дээн аялыларнын бирээзи. Оон ажаалда-хайгааралы, кажаа-хораазы, чөм-суурун белектерээри дээш, чүңү чок дээр. Ындыг кижилерни база хейнү көрүп чордум. Чижек кылдыр чаңгызынга доктаап-тай. Дырмажынай олгу Ондар Сотпа, оон улуг олгу Дүптөн кончуг-ла аялычын, кезеж улус деп көрүп чордум.

Ол үдөш шимчээр чүк — эки аялтар, чедикшен аялычын шарылар оларга турду. Дөрт чүс аялыг баш шээр малын күзүн албан-биле Ишкын куду каш удаа суг-биле кезер кезиктирилг, кадыр-берт айт оруу-биле суруп балдыргаш, шынаага күскү тараа хоор-зунунга оыткарып кадарбы-шаан, кужурлап алыр. Шап ыңдыг белектер эрткен мал хүр-менди кыш ажаар, төлү онча-менди болурун олар шээж-биле дөмөй билгилер. Бежен чылдын эгезинде, колхозтажы бергенде, алдашкыр оон хей малын шуптузун колхозка салыптылар. Дүптөн Сотпаевичиниң алды уруглары шуптузун дээди эртемниг. Улуг олгу Найдан-оол пенсия-же үнүргө совок директор-лаан. Ортун олгу Норжун-оол — Чадаанада "сельэлектрон-нук" кол ижгенери. Хеймер олгу Павел — ТР-нин Авиабуду-ругезиниң ужу-чүл талазы-биле кол ижгенери. Сотпа Дырмажынайын хеймер уруу Часыг, өөнү ишти

(Уланчылыг).
Маспык-оол Кара-оол.

бирээзи. Алар номун ТАР-ның 80 чылынга база П. А. Шахунановин 2002 чылдын февралда төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болур оюнга тураскааткан.

Алдын АЛАЯ.

Суд шийтири, оон күүселдези.

“АМ КЫМГА БААР МЕН?”

Кызыл хоорайнын Спутник суу-ралдыг район сууду 2000 чыл-дын сентябрь 23-та РФ-тин КХ-нин 1 чүүлүнүн 107 кезээ-биле буруудаттырган Айдын Сүк-терович Чадаммадан матери-алдыг каража чедиргени дээш 8637 рубль 42 копейка, моральдыг когарал дээш 45000 рубльды теледир, ук акашны когаран кижик Ч. А. Монгушка төлөөр дээш.

Суд бодунун үндүргөн шийтирин боду күүсетпес болганда, суд приста-вы Ч. А. Оюн күүседикчи шийтирилээр апарган үе-дир бо. Ону езу-гаар Кызылда район судунун күүседир хуудусту күүседирин РФ-тин Шүүгү аамызынын Тыва Республикада эргеле-линиң Кызыл хоорайда суд приставаарынын салбырынга, оон тодаргайлаарга, күүсе-дикчи К. А. Оюнга дааскан.

Моон алгаш көөргө, суд приста-вы К. А. Оюн суд ший-тирин күүсеткеш, когаран кижиге өрөни эгидер ужурул-болгу деп. Ынчалза-даа суд приста-вы-күүседикчи К. А. Оюн күүседир херектиң доозулганын дугайында 2001 чылдын май 3-те доктаал үндүргөш.

“Өрө төлөкчизи А. С. Ча-даманың чурттап турар ба-

за өгүзүлүгү турар черин ты-вары болдунамзын барым-даалааш, ол ышкыш негел-де чорударың дугайында” Федералдыг хоойлунун 27 чүүлүнүн 3 пунктунун уду-рулга болдуруш, бо күүсе-дир херекти доозулган деп санаар, доктаалдын хоол-газын Ч. А. Монгушче чо-руулар” деп айткан. Бо док-таалга хамаарыштыр он хонук иштинде хомудал кирип болурун база сагындырган.

Суд приста-вы К. А. Оюн “Күүседир чорудуг дугайында” Федералдыг хоойлунун 26 чүүлүнүн 3 пунктунун уду-рулга болдуруш, күүседир хуудусту ээзинге — Ч. А. Монгушка дедир эгидер дугайында док-таалды үндүргөн. Оон судтун улуг приста-вы Д. Д. Шожаал 2001 чылдын май 3-те бады-лаан. Ында бижжээш болза: “Кызылда федералдыг рай-он судтун чорутканы № 2-756 күүседир хуудусту өрө төлөөр кижиниң, оон өнү-чүлүгү тылбайынын барымда-лааш, ээзинге — Ч. А. Монгуш-ка дедир эгидер” деп бижжээ.

Күүседир документиңиң дедир эгиткени дээрге ук доку-ментиңи катал кириринге-шактык катлас, чүгө кууса-лыг болур, ону “негелде чору-

дунук дугайында” Федерал-дыг хоойлунун 14 чүүлүндө тодараткан, бо доктаалга ха-маарыштыр он хонук иштин-де хомудал кирип болур дээрзин айткан.

Федералдыг хоойлунун 14 чүүлүндө чүңү айтканы ко-гаран кижиге билдинмес болганда, ол кымга баарыл? Оон айтканынга долу болгаш тодаргай харыны кым бээр, кижик бодаарга, Кызылда федералдыг район суду азы РФ-тин Шүүгү аамызынын Ты-ва Республикага талазы-биле эр-гелелиниң Кызыл хоорайда суд приста-вы салбырының аяк-дыкчызы К. А. Оюн берги дег.

Амгы үеде хомудакчы өскүс арткан бичи оруун азырагышаан, Тываның күр-не университелинде өөрө-нип, стипендия, материалдыг дузаламчы-даа албайн турар. Эртөм-билгил чедип алгаш, аялдар чактыл ону наара-тукан. Федералдыг район су-дтун доктаалын күүседир ча-даш, күүседир хуудусту ээзинге дедир эгиткен суд приста-вынын күүседир-биле ол-бо албан черлеринче чар-гы-шаалда кылыр арганы ында чок. “Ам кымга баар мен?” деп, оон айтканы аяк арткан.

Алексей АЛЕКСЕЕВ.

АГАР САНЫЫС: № 4070381040000010000 АКС ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр.сч. 30101810600000000729 БИК 049304729.

Сопун Россия Федерациязынын Парлапга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хойуудулгаламчы чорудулгаламчы контроль болгаш бүртүкелниң Тыва деңсээр эргелелине бүртүктөгөн.

Бүртүктөгөн дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлапга болгаш информация күркомитетинин типографиязыга парлаан. (Кызыл, Шетинин Краченко, 1).

Сопунда парлаптыг материалдарынын авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүңгүшкөй барып болур. Аялтыглар санары болгаш еске-даа фактылары, дыңалдылары дээш авторлар боттары харылаар.

Бодал

ЧАҢГЫС ЧЕРГЕ МӨӨҢНЕЗЕ...

Оол уруг өг-бүлөгө баштай кестүп кээрге, ону аажок хүндүлээр. Шоваа, чаражын, ыглаарга, ыдынынгу улуну, өзүп келгеш, анаа эвес кижиниң бирээзи-ле болур боор суг диген чугаалар хөрлөзөп чоруй баар ышкыжыг. Оол уруг иезиниң-даа, адазының-даа ызыгурун салгап дээрээр. Ындыг-даа болза оон эр болуп өзериңге оон төрөөн адазының ролу улуг болур. Адазы кандыг болду, ол шак ыңдыг болур. Уйгу-чылын чок, эрес-кежэ, амыдырал дээш быжыг туруштуг адаларын оолдары база ыңдыг болур. Мээн билирим Көжээ-Бажы чурттуг ачы Ооржак Домаа-жыктын оолдары Даваа, Шей-бээди Кешкен-оол олар Хемчик аттыг аңгы-аңгы аялы-агыйынын алдарыг аңгылары чордулар. Аңчы кижилер олча-омакка таварыш-пайн барганда, ашгаарының магазы-биле аштар, донары-ның магазы-биле донар-даа ужурга таваржыр бээр. Ындыг таварылгада өзүлүг тура-соруун анаа көргүзөр сен.

Хүрөктөгү чурттап турган шөвөр Өшү-Саар Ондар-ның олгу Кысындак, оон олгу Кан-оол база-ла ада-ызыгурун салгап, ус-дарган кижилер болган.

Чеди чүзүн малды азырап өстүрери база-ла эрнин эрезиниң аялы-агыйынын хамааржыр. Мал аялы — эң-не чымыш-тыр дээн аялыларнын бирээзи. Оон ажаалда-хайгааралы, кажаа-хораазы, чөм-суурун белектерээри дээш, чүңү чок дээр. Ындыг кижилерни база хейнү көрүп чордум. Чижек кылдыр чаңгызынга доктаап-тай. Дырмажынай олгу Ондар Сотпа, оон улуг олгу Дүптөн кончуг-ла аялычын, кезеж улус деп көрүп чордум.

Ол үдөш шимчээр чүк — эки аялтар, чедикшен аялычын шарылар оларга турду. Дөрт чүс аялыг баш шээр малын күзүн албан-биле Ишкын куду каш удаа суг-биле кезер кезиктирилг, кадыр-берт айт оруу-биле суруп балдыргаш, шынаага күскү тараа хоор-зунунга оыткарып кадарбы-шаан, кужурлап алыр. Шап ыңдыг белектер эрткен мал хүр-менди кыш ажаар, төлү онча-менди болурун олар шээж-биле дөмөй билгилер. Бежен чылдын эгезинде, колхозтажы бергенде, алдашкыр оон хей малын шуптузун колхозка салыптылар. Дүптөн Сотпаевичиниң алды уруглары шуптузун дээди эртемниг. Улуг олгу Найдан-оол пенсия-же үнүргө совок директор-лаан. Ортун олгу Норжун-оол — Чадаанада "сельэлектрон-нук" кол ижгенери. Хеймер олгу Павел — ТР-нин Авиабуду-ругезиниң ужу-чүл талазы-биле кол ижгенери. Сотпа Дырмажынайын хеймер уруу Часыг, өөнү ишти

(Уланчылыг).
Маспык-оол Кара-оол.

бирээзи. Алар номун ТАР-ның 80 чылынга база П. А. Шахунановин 2002 чылдын февралда төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болур оюнга тураскааткан.